

МАТЕРІАЛИ ПРО АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО В ЩОДЕННИКАХ “БЕРДЯНСЬКОГО ЛІТОПИСЦЯ” В. КРИЖАНІВСЬКОГО

Такими вже є примхи долі, що для того, аби “увійти в Історію”, не обов’язково бути винятковою, непересічною особистістю, яка уславилась героїчним життям. Не обов’язково мати високі державні посади. Не треба зробити вчинок, який сколихне світ. Історія сама може “вихопити” з небуття, “піднести на щит” людину через багато часу після її смерті. Звичайно, бажано, аби людина все ж зробила за свого життя щось, що дало Історії цю змогу.

Прикладом подібних “взаємин” Історії та особи може служити доля Василя Костянтиновича Крижанівського. На перший погляд: ну чим може запам’ятатись провінційний чиновник, кар’єра якого не склалась і який, до того ж, не володів якимись особливими талантами?! Тим не менш, ім’я цієї людини, яка померла в позаминулому столітті, добре відоме не лише в Бердянську, але і далеко за межами цього міста, яке Василь Костянтинович, за влучним висловом одного з кореспондентів газети “Одеський Вісник”, “любит..., словно своего родного” [2, с. 123-124].

Не можна сказати, що самому В. К. Крижанівському було байдуже, чи будуть пам’ятати про нього нащадки. Благодійництво, заповідання на користь міста і Бердянської чоловічої гімназії нерухомості, написання газетних кореспонденцій, нарешті, ведення щоденників – усі ці його дії можна трактувати як такі, що спрямовані на збереження пам’яті про себе.

І дійсно, деякі з них нагадували бердянцям про В. К. Крижанівського і після його смерті 24 липня 1883 р. У 1887 р. преса повідомляла про підготовку і відкриття в будинку, заповіданому Василем Костянтиновичем Бердянську, Павлівської богодільні [3, с. 3; 4, с. 3]. І у виданій в 1897 р. з нагоди чвертьвікової річниці місцевої чоловічої гімназії книжці [10, с. 89-90], і в документах цього навчального закладу початку ХХ ст. згадувалось про садову ділянку в тодішньому передмісті Бердянська, Макортах, прибутки з якої Крижанівський заповів використовувати на оплату навчання бідних гімназистів, на придбання для них одягу та їжі [1, арк. 32]. У 1909 р. на могилі Василя Костянтиновича Крижанівського був поставлений новий пам’ятник, на якому, між іншим, було викарбувано: “От признательного Бердянского Городского Управления за пожертвованный в 1883 г. дом для богадельни”

Та плинув час, а з ним згасала і пам’ять про жертвувателя. Буремні події початку ХХ ст. багато що змінили в місті. Залишились у минулому і Павлівська богодільня, і чоловіча гімназія. Експропріації нерухомості, які відбулися внаслідок зміни влади, зробили вже зовсім неактуальними питання, хто, кому, коли і що заповідав...

Минали роки, десятиліття. Йшли з життя ті, хто колись були знайомі з В. К. Крижанівським. А з пам’яті тих, хто продовжував жити, вир змін 20-40-х років ХХ століття витісняв згадки і про самого Василя Костянтиновича, і про його жертви та колись злободенні газетні кореспонденції.

Аж ось, коли ім’я бердянського чиновника ХІХ ст. було порядком позабуте, примха долі нагадала про нього. На перший погляд може здатись дивним, але “виною” тому – спорохнявіння старого дерев’яного столу. Саме коли цей предмет меблів вийшов з ладу, в ньому був виявлений тайник. А в ньому, в свою чергу, – щоденники В. К. Крижанівського. Удачею стало не лише те, що сам стіл вцілів тоді, коли гинули цілі імперії, коли війни знищували десятки мільйонів людських життів, коли спустошувались тисячі міст, не кажучи вже про розташовані в них будівлі. Талан полягав і в тому, що стіл, а отже, і щоденники, потрапив до людини, яка зрозуміла, що старі записи мають цінність, а не годяться лише, скажімо, на розпалювання пічки. Пощастило і тому, що

після виявлення щоденників вони не були закинуті власником столу кудись на полицю у власній оселі, де потім припадали б пилом, ніким не прочитані.

Сміємо запевнити, що пишемо це не тому, що недооцінюємо здатність своїх земляків оцінити значущість таких, що потрапили до їхніх рук, рукописів. Пишемо тому, що нам довелося чути про сумну долю інших щоденників чи то мемуарів ХІХ або початку ХХ ст., знайдених при знесенні старого будинку в Бердянську. Один із будівельників забрав ці записи собі додому, де вони тривалий час і знаходились. Кілька років тому син цього будівельника, який колись сам бачив ті рукописи, розповів про них одному з нас. Звісно, відповіддю стало щире обіцяння багато чого за можливість побачити записи. Та як ретельно сам мій співрозмовник та члени його родини неодноразово після цього не "переривали" будинок в пошуках жаданого скарбу, останній не знайдено і досі.

Не такою стала доля щоденників В. К. Крижанівського. Останнім власником старого столу, у схованці якого вони знаходились, був нащадок відомого в Бердянську дворянського роду Туржанських. Туржанські здали свою знахідку до бібліотеки педагогічного інституту, за що їм було виплачено 200 карбованців. У цій бібліотеці щоденники зареєстровані 12 лютого 1959 р. Втім, ця дата вельми умовна, оскільки на записах є штампи 1947 і 1953 рр. З щоденників були зняті машинописні копії, що зберігаються у Бердянському краєзнавчому музеї.

За спогадами З. Шумі (Осецької), родички Туржанських, в тайнику було виявлено 7-8 щоденників, але пізніше частина їх зникла. До наших днів дійшли записи 1865, 1866, 1870, 1875 і 1876 років. У 1980-х рр. щоденники були тимчасово взяті з інституту, але повернені не в повному обсязі. З того часу оригінали 1875 та 1876 рр. вважаються втраченими.

Як би там не було, але знахідка Туржанського повернула бердянцям ім'я їхнього земляка. По відношенню до нього все частіше стало вживатись словосполучення "бердянський літописець". І ось вже близько півстоліття ті, хто звертається до історії Бердянська, черпають інформацію з щоденників Василя Костянтиновича Крижанівського. Адже ці записи були чи не єдиним доступним в Бердянську більш-менш цілісним джерельним комплексом з історії міста у ХІХ ст. Щоправда, тривалий час коло самих дослідників було досить вузьким, включаючи переважно місцевих краєзнавців і викладачів та студентів інституту.

Своє "третє життя" записи В. К. Крижанівського отримали вже на початку цього століття. У 2001 р. ректор Бердянського державного педагогічного інституту В. В. Крижко передав щоденники за 1865, 1866 і 1870 рр. у дар місцевому краєзнавчому музею. Незадовго до цього була розпочата робота з підготовки їх до видання. А в 2002 р. щоденники були опубліковані в одній книзі з дослідженням "Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского" [5].

Тепер і інтерес, і можливості доступу бердянців до джерела суттєво зросли, адже примірники книги були передані до всіх міських і шкільних бібліотек Бердянська. Велика серія статей про щоденники з'явилась у місцевій пресі.

Але не менш важливим було те, що про "бердянського літописця" стало широко відомо далеко від його рідного міста. Багато хто і з вітчизняних та зарубіжних дослідників, і з нефахівців тоді відкрили для себе вельми інформативне цінне джерело з історії позами нулого століття. А разом із ним — і сам Бердянськ, який виявився не лише колишньою "всесоюзною здравницею". Тож зараз посилання на щоденники бердянца зустрічаємо вже в монографіях, у кандидатських та докторських дисертаціях з досить широким тематичним спектром.

Разом із тим, чим більшою ставала увага до щоденників і безпосередньо до персони їхнього автора, тим більше питань виникало. Тож не дивно, що після того, як книга "Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского. Крыжановский В. К. Дневники" побачила світ, пошук відповідей на ці питання не тільки не

припинився, але отримав новий імпульс. Як наслідок – нещодавно видана книга “Бердянський літописець Василь Крижанівський” [6], матеріали якої не тільки дозволяють дещо по-новому подивитись на постать Василя Крижанівського, але і значно розширюють наші уявлення про Бердянськ XIX століття. Адже фактично біографія В. Крижанівського – це і історія перших десятиліть існування Бердянська.

Серед багатьох подій, які знайшли відображення на сторінках щоденників за 1865 і 1866 рр., були і ті, що пов’язані з історією Азовського козацького війська. Створене Іменним указом від 27 травня 1832 р., воно кілька десятиліть відіграло важливу роль у розвитку як території, на якій розташовувалось, тобто земель північного узбережжя Азовського моря між Бердянськом і Маріуполем, так і Південної України в цілому.

На середину 60-х років XIX століття Азовське козацьке військо мало 1699 кам’яних і 4 дерев’яних будинки, 2 церкви, 3 молитовних будинки, 2 інструментальних заводи, 49 млинів, 2 рибних заводи, 15144 голови свійських тварин. Крім того, воно володіло грошовою сумою, що становила 92679 крб. 10 $\frac{3}{4}$ коп., що приблизно дорівнювало річним витратам держави на утримання всіх 12 козацьких військ Російської імперії [8, с. 117]. За 30 років перебування в регіоні, з 1832 по 1862 р., чисельність Азовського козацького війська зроста майже в 5 разів, і в 1862 р. дорівнювала 10911 особам (5361 чоловік і 5550 жінок) [8, с. 87].

Вагомими були досягнення азовців у землеробстві. У 1851 р. військо представило на Всесвітній виставці продукції сільського господарства і промисловості, що проходила в Лондоні, болгарську пшеницю, яку воно вирощувало. За цю пшеницю Лондонська королівська комісія нагородила азовців медалями 2-го ступеня. Показники врожайності в Азовському війську були навіть вище, ніж в кращих господарствах німецьких колоністів. Цей факт є вельми важливим, оскільки німці в Бердянському повіті вважалися “полезнейшим населением”, яке “отлично ведет сельское хозяйство” [7, с. 237]. В той час, як в 1848-1858 рр. врожай озимого хліба в німецьких господарствах доходив до сам-5, а ярового хліба до сам-7, в Азовському війську середній врожай становив відповідно близько сам-5 $\frac{1}{2}$ і сам-8 $\frac{3}{4}$ [9, с. 102-103]. Успіхи в веденні сільського господарства дозволили азовцям в останні два десятиріччя свого існування повністю перейти на самозабезпечення, і козаки не обтяжували державну казну проханнями про надання матеріальної допомоги [9, с. 101]. Але в щоденнику В. Крижанівського за 1865 р. зафіксована ситуація, коли економічний добробут війська опинився під загрозою. Кілька разів В. Крижанівський згадує, що посівам зернових у регіоні нанесені колосальні збитки. 13 липня з цього приводу було зроблено запис: “Говорятъ, что на земле Азовского войска овражок и прус совершенно уничтожил посевы, и козаки так обеднели, что начальство их вошло уже с представлением о доставлении им продовольствия от правительства” Записане далі підтверджує той факт, що населення регіону добре знало про колишні господарські успіхи азовців: “К подобной мере, кажется, со дня учреждения войска Азовскаго еще начальство их не прибегало”.

Одним із важливих джерел прибутків козацтва була здача військової землі в оренду. Оренда кожної десятини в 50-х роках давала прибуток до трьох карбованців сріблом. Висока орендна плата була пов’язана з близьким розташуванням морських портів – Бердянська і Маріуполя. Авторитетна дослідниця Азовського козацького війська Л. Маленко виявила в Російському державному військово-історичному архіві ряд цінних документів, що дозволили їй реконструювати процедуру та принципи здачі військом землі в оренду [8, с. 96-98]. Щоденники В. Крижанівського дають нам додаткову інформацію з цієї проблематики. В 1865 р. Василь Костянтинівич чимало писав про негаразди, які спіткали багатьох орендарів земель Азовського козацького війська у зв’язку з неврожаєм, що був викликаний навалом гризунів. Зокрема, серед таких орендарів згадуються Богаєвський, Кобозев, Фіалковський. 30 липня В. Крижанівський відзначив, що Іван Богаєвський надіслав наказному отаману Азовського козацького

війська клопотання про “сложение или рассрочку” орендної плати, яку він був винен війську. Підставою для задоволення цього клопотання І. Богаєвський назвав “страшное опустошение полей” Ймовірно, таке клопотання було надіслане і на ім'я генерал-губернатора. З листопада 1865 р. І. Богаєвський повідомив В. Крижанівському, що генерал-губернатор задовольнив клопотання ряду “оброкосодержателей” Азовського війська і наказав відстрочити плату за землю, але “с взятием обеспечения”. Серед тих, хто отримав відстрочку, був і Фіалковський, але це не врятувало його від розорення. З приводу смерті Фіалковського 3 травня 1866 р. титулярний радник записав, що цей бердянський купець раніше досить успішно вів торгівлю хлібом, сколотив чималий капітал. Але зайнявшись самостійно вирощуванням зернових та льону на землях Азовського війська, Фіалковський “так в 5-ть лет просеялся, что не только свой капитал потерял, но от горести и неудачи умер”, залишивши чималі борги. Підтверджують масштабність господарювання Фіалковського на козацьких землях документи, знайдені Л. Маленко. Згідно з ними, в 1863 р. цей купець отримав у найм 14 ділянок площею 2319 сажнів. Того ж року Фіалковському були надані без торгів ще 4 ділянки площею 800 десятин 1392 сажні. Загальна площа орендованих купцем земель склала 3120 десятин 1213 сажнів [8, с. 98]. Ці ж документи свідчать, що Фіалковський займався орендою принаймні з 1859 р., коли вже наймав 17 ділянок площею 2599 десятин 1094 сажні. Тут же знаходимо й причину звернення купця з клопотанням про відстрочку платежу за землю саме в 1865 р. – 12 жовтня того року закінчився трирічний термін, на який встановлювалась оренда [8, с. 379].

Відмітимо, що згаданий випадок невиконання Фіалковським і Богаєвським умов оренди не був поодиноким. Деяко раніше вони були викриті в невиконанні орендних контрактів, а саме в оранці землі, яку дозволялось використовувати тільки під сінокіс і випас худоби. За це порушення на Фіалковського, який раніше вже був помічений у подібному, був накладений штраф в розмірі подвійної орендної плати за незаконно орану землю. Богаєвський же, як і інші особи, які були вперше помічені в порушенні, уникнув штрафних санкцій, але був попереджений, що в разі повторення порушення у нього буде відібрана ділянка і він буде зобов'язаний заплатити штраф [8, с. 383-384].

В щоденниках В. Крижанівського згадуються кілька козаків Азовського війська. Серед них – К. Ф. Решетілов. Нагадаймо, що Костянтин Федорович Решетілов (1793 р. – 25 травня 1867 р.) – генерал-лейтенант, наказний отаман Азовського козацького війська. Народився на Дону. Належав до дворянського роду Таврійської губернії. У дитинстві зарахований до одного з гвардійських полків, брав участь у війні 1812 р. Наприкінці 1856 р. призначений наказним отаманом і залишався на чолі азовців до остаточної ліквідації козацького формування. У 1860-х рр. отримав чин генерал-лейтенанта. Був височайше пожалуваний великою земельною ділянкою в Бердянському повіті. У самому Бердянську також володів землею і кількома будинками. Загалом у володінні родини К. Ф. Решетілова знаходилось близько 700 десятин. Костянтин Федорович організував переселення Азовського козацького війська на Кубань; пішовши у відставку, решту життя провів у своєму маєтку і в Бердянську.

В кількох місцях автор щоденників пише про Семена Івановича Гонтіна. Так, В. Крижанівський 16 червня 1865 р. повідомив, що С. І. Гонтін, колишній військовий старшина, повернувся з Петербурга, де був пожалуваний у підполковники і нагороджений орденом Святого Станіслава на шию за участь у церемонії поховання Отамана всього козацького війська, наслідника цесаревича Миколи Олександровича. 8 липня з приводу нового чину і нагороди С. Гонтін приймав гостей. 1 вересня підполковником був влаштований черговий прийом, цього разу з приводу власних іменин. З Бердянська поздоровити С. Гонтіна поїхали князь Максудов, інженер фон Дезін, купець Кісіс Оглу і доктор Пайкос.

Зауважимо, що період складання В. Крижанівським двох перших щоденників,

які дійшли до нас, був переломним в історії Азовського козацького війська. В 1862 р. почалося поетапне переселення азовців на Кубань. За 4 роки було переселено 5238 осіб, або майже половина складу війська [8, с. 142]. А 11 жовтня 1865 р. було затверджено "Положение об упразднении Азовского казачьего войска". 27 серпня 1866 р. припинила свою роботу військова канцелярія (яка теж згадується в щоденниках В. Крижанівського). З її закриттям Азовське козацьке військо було остаточно ліквідовано [8, с. 140]. Втім, багато з колишніх азовців залишилися мешкати на Бердянщині і в самому місті. Козаки, які залишилися у Приазов'ї, були переведені в цивільне відомство, офіцери зачислені в дворяни, а рядові козаки віднесені до державних селян.

Джерела та література

1. ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 2079.
2. Одесский Вестник. – № 28. – 9.III.1863.
3. Одесский Вестник. – № 286. – 24.X.1887.
4. Одесский Вестник. – № 314. – 21.XI.1887.
5. Баханов К. А., Лыман И. И. Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского. Крыжановский В. К. Дневники. – Запорожье: Просвіта, 2002. – 218 с., ил.
6. "Бердянський літописець" Василь Крижанівський // Упорядники: І. І. Лиман, В. М. Константінова. – Бердянськ-Київ – Едмонтон: РА "Тандем – У", 2007. – 300 с.
7. Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб., 1862. – Т. I.
8. Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828-1866). – Запоріжжя, 2000.
9. Маленко Л. М. До питання відродження козацьких традицій в Україні // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П. Д. Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2000. – С.101 – 103.
10. Муретов И. Д. Двадцатипятилетие Бердянской мужской гимназии (1872-1897). Краткая историческая записка. – Бердянск: тип. Г.А. Эдигера, 1897.